

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО СТАНОВИЩА РИНКУ ПОСЛУГ УКРАЇНИ**Вишняков В.М., к.е.н., професор, Шалда К.Є.***Запорізький національний університет**Україна, 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66*

karinashalda@gmail.com

Ключові слова:

послуга, ринок послуг, економіка держави, тенденції розвитку, конкурентоспроможність.

Сьогодні сфера послуг — це одна з найперспективніших галузей економіки країни, яка постійно розвивається. Після здобуття незалежності Україна сформувала нову структуру ринку послуг, основними суб'єктами якого були державні спеціалізовані підприємства, що надавали необхідні послуги населенню. На початку ХХІ ст. підприємства державної, комунальної форм власності продовжують домінувати на ринку послуг (оздоровчі, освітні, житлово-комунальні послуги тощо). Однак у країнах із розвинутою ринковою системою господарювання основою ринку послуг є малі підприємства, засновані на приватній власності. Зростаюча роль ринку послуг у світовій економіці характеризує підвищений інтерес учених-економістів до теоретичних і практичних аспектів розвитку сфери послуг. Наведено опис та властивості поняття ринку послуг. Розглянуто динаміку ринку послуг в Україні та досліджено функціонування окремих його складових. Проаналізовано особливості сучасного становища сфери послуг в Україні. Визначено основні проблеми формування конкурентоспроможного ринку послуг України на світовій арені. Запропоновано курс та завдання щодо розвитку перспективних напрямів українського ринку послуг. Також розглянуто основні тенденції розвитку ринку послуг в Україні, включаючи їх особливості та складові. Наведено показники туристичних потоків за останні 5 років та обґрунтовано динаміку їхнього зростання. Крім того, розглянуто послуги готельно-ресторанного бізнесу, надання реклами та недолики. Більш детально досліджено послуги ІТ, а також фактори, які впливають на загальний розвиток сфери послуг. Розглянуто й досліджено основні тенденції зростання сфери послуг України, а також проведено дослідження розвитку ІТ-послуг та їх вплив на загальне формування галузі обслуговування. Розглянуто телекомунікаційні послуги та освіту. Проаналізовано особливості структурних елементів ринку послуг України та визначені можливі напрями економічної діяльності для стійкого розвитку ринку послуг та його виходу на міжнародний рівень.

CURRENT SITUATION FEATURES OF SERVICES MARKET OF UKRAINE**Vyshnyakov V.M., PhD in economics, professor, Shalda K.Ye.***Zaporizhzhya national university**Ukraine, 69000, Zaporizhzhya, Zhukovsky str., 66***Key words:**

service, service market, the economy of the state, trends, competitiveness.

The services sector today is one of the most promising sectors of the country's economy, which is constantly evolving. After gaining independence, Ukraine has formed a new market structure for services, the main subjects of which were state specialized enterprises providing the necessary services to the population. At the beginning of the ХХІ century. Enterprises of state, communal ownership continue to dominate the market of services (health, education, housing and communal services, etc.). However, in countries with a developed market economy, the basis of the services market is small enterprises based on private ownership. Summary Current situation features of services market of Ukraine. Dynamics of the services market in Ukraine and functioning of its individual components. The features of the current situation of the service sector in Ukraine. Defined the main problem of the formation of a competitive market for Ukraine in the world. A course and objectives

for the development of perspective directions of Ukrainian market of services. The article deals with the main tendencies of the market development of services in Ukraine, including their features and components. The indexes of tourist flows for the last 5 years are presented and the dynamics of their growth is substantiated. In addition, hotel and restaurant business, advertising and their disadvantages are considered. More thoroughly investigated IT services, as well as factors that influence the overall development of the service sector. The main tendencies of growth of the sphere of services of Ukraine are considered and researched, as well as research on the development of It services and their impact on the general formation of the service sector. Also reviewed are tourist services, hotel and restaurant business, advertising, telecommunication services and education.

Постановка проблеми

У міжнародних відносинах роль сфери послуг невинно зростає, а країни з розвинутою економікою розширюють свою діяльність щодо виробництва та надання послуг різного виду. Динаміка показує, що вже за кілька десятиліть з нерозвинутої та неприбуткової економічної діяльності сфера послуг перетворилась на престижну ланку, яка сприяє зайнятості населення, конкурентоспроможності серед інших держав, економічному піднесенню тощо. Такий масштабний розвиток ринку послуг повністю відповідає глобалізаційним умовам, у яких існує світова економічна система. Актуальність статті зумовлюється потребою дослідження ролі та особливостей вітчизняного ринку послуг, що потребує посиленої інтеграції у світовий ринок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Опрацювання та аналіз теми стосовно розвитку ринку послуг є дуже важливими, оскільки комплексні та багатопланові дослідження сприяють формуванню об'єктивного та цілісного уявлення про умови, у яких відбувається піднесення цієї сфери. Значний внесок у дослідження зазначеної теми здійснили такі вчені: С.Л. Брю, К.Р. Макконелл, О.Б. Моргулець, В.Є. Момот, В.І. Куценко, В.В. Козик, Г.Є. Рябик, І.А. Побережна, В.Є. Новицький та ін., які у своїх працях вивчали специфічні риси та ефективність ринкових змін у сфері послуг. Аналізу сучасного стану ринку послуг України присвячені публікації І.О. Пойти, Ю.М. Князика, Л.М. Чепурди, К.Й. Пугачевської, що містять характеристику переваг та недоліків функціонування ринку послуг України, а також аналітичні дані, що характеризують зміну становища України щодо надання послуг. Ці вчені вказали у своїх працях на чимало актуальних питань, які допомогли розкрити низку аспектів досліджуваної проблеми. Проте існує потреба вивчення інших проблем, що спостерігаються в розвитку ринку послуг України на теперішньому етапі, зокрема зниження темпів розвитку тих сфер послуг, в яких держава має усі можливі ресурси для процвітання та виходу на міжнародну арену і шляхи покращення такого становища.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає в аналізі особливостей структурних елементів ринку послуг України та визначенні можливих напрямів економічної

діяльності для стійкого розвитку ринку послуг та його виходу на міжнародну арену.

Виклад основного матеріалу дослідження

Під поняттям «послуга» розуміється певна діяльність, що характеризується збігом у часі та просторі її реалізації та споживання на користь інших суб'єктів економічної та господарської діяльності. На думку американських вчених – С. Брю та К. Макконелла, послугою можна вважати таку дію, що не має матеріального вираження чи предметності, тобто результат надання послуги є невидимим, проте він покликаний задовільнити потребу споживача за певну оплату. До сфери послуг, згідно з класифікатором видів економічної діяльності (КВЕД-2010), прийнято відносити 13 секцій, серед яких: сфера розваг, технічна та наукова діяльність, страхова діяльність, освітня сфера, соціальні послуги, ремонт автотранспортних засобів тощо [6, с. 52]. У розвинених країнах практично всі напрями надання послуг активно розвиваються, а частка цієї сфери становить понад 50% ВВП держав. Збільшується також і частка працівників, що залучені до сфер послуг і активно реалізують свою діяльність. Таке позитивне становище належить насамперед державам, що мають унікальні природні ресурси та архітектурні чи культурні пам'ятки. Достатньо сприятливими умовами наділена і Україна, проте існує ряд недоліків, що заважають ефективному функціонуванню її ринку послуг. Спостерігаючи динаміку розвитку ринку послуг України, слід зазначити, що за останні десятиліття його роль і значення суттєво змінились. Ще за часів планової системи господарювання сфера послуг характеризувалася примітивністю та однотипністю, тобто найбільша частка послуг належала державним підприємствам таким як комбінати, «будинки побуту» тощо. Одне з найгірших місць в показниках економіки країни пояснювалось і тим, що надання послуг не вважалося престижним, а працівники цієї сфери отримували значно менше заробітної плати, ніж в інших галузях економіки. Після початку ринкових трансформацій Україна взяла курс на розвиток підприємницької діяльності, але оскільки перехід до іншої економічної системи зазвичай несе за собою зміни, що пояснюються суперечностями між старими та новими формами господарювання, формування ринкової економіки було достатньо нестабільним та складним процесом. Початок XXI

століття характеризувався розвитком державних підприємств, що займалися освітніми, оздоровчими та житлово-комунальними послугами [1, с. 68]. Для сучасного стану ринку послуг характерні певні особливості:

- розвиток та ефективна діяльність малих господарських утворень;
- збільшення обсягу реалізації послуг через зростання попиту на них;
- високі показники діяльності колективних підприємств;
- суперечливе становище малого підприємництва через залежність від фінансування держави та її неспроможності надавати стабільну фінансову підтримку [2, с. 271].

Однією із вагомих складових на світовому ринку послуг є туристичний бізнес. Дослідження Всесвітньої туристичної організації «Tourism 2020 Vision» передбачають, що вже до 2020 року чисельність подорожуючих осіб по всьому світу зросте до 1,56 млрд за рік, а доходи від туристичного бізнесу сягатимуть 2000 млрд доларів на рік [3].

Проте, на фоні даних перспектив розвитку цієї галузі становище України виглядає по-іншому. Незважаючи на те, що Україна наділена унікальними туристичними та культурно-рекреаційними ресурсами, у ній не сформована система взаємозв'язку між усіма видами економічної діяльності – транспортом, будівництвом, промисловістю, культурою тощо [2, с. 271]. Тобто можна стверджувати, що туристична галузь тією чи іншою мірою інтегрує практично усі сфери економіки і її значення не можна недооцінювати. Тим не менш, в Україні спостерігається недостатнє фінансування в розвиток туризму. Виділення коштів на розробки у сфері культури і туризму мали тенденцію до спадання ще з 2010 року, а спеціальні фонди припинили свою діяльність. Це стало наслідком погіршення становища туристичних зон і їх привабливості. Також проблемою є відсутність інформаційного забезпечення про стан ринку туристичних послуг України, а також недостатня автоматизація процесів туристичної діяльності.

Крім того, загальну картину змінило загострення політичної ситуації, зокрема, анексія АР Крим – одного із найпривабливіших туристичних куточків України, та військовий конфлікт на сході. Ці події спричинили суттєве зменшення загальної чисельності туристів і починаючи з 2014 року кількість туристів знизилась на 37,9% порівняно з минулим роком [4, с. 34]. Проте деякі туристичні зони залишаються місцем відпочинку для іноземних туристів, і за їхній рахунок «реабілітується» загальне становище країни, які прагнуть взяти курс на розвиток готельної справи, турсервісів, проведення фестивалів тощо та відновити туристичні потоки. Перспективне становище також у міста Львів, колорит якого збільшує потоки подорожуючих. І найбільш вагоме значення для України мають Карпатські гори, які мають широкі можливості для відпочинку – еко-туризм,

гірськолижні курорти, різні види спорту та оздоровчі санаторії [8].

Виходячи з цього, в Україні є можливість розвитку сфери туризму, але лише за рахунок залучення додаткових інвестицій. Також позитивним зрушенням може стати використання різних комп'ютерних мереж для управління туристичними об'єктами, комунікування, резервування тощо, адже сфера ІТ в Україні починає активно розвиватися. Загалом, це дозволить створити ефективний механізм, який буде конкурентоспроможним на міжнародному ринку послуг [5].

Поряд із туристичними послугами, спадаюча тенденція торкнулась і послуг готельно-ресторанного бізнесу. Хоча внаслідок проведення Євро-2012 на теренах України активізувались роботи щодо покращення транспортної системи, будівництва готелів кращого рівня та рестораних комплексів, взагалі для готельно-ресторанної сфери характерним залишається повільне зростання та невідповідність міжнародним стандартам. Якщо країна візьме курс на європейські тенденції розвитку, модернізує наявні об'єкти та якість послуг, що надаються, це дасть змогу закріпити свої позиції на ринку послуг. Адже саме завдяки впровадженню ефективних інноваційних систем управління готельно-ресторанна сфера на міжнародному ринку стала дуже успішною. Крім того, лише за умов інноваційності можливо подолати конкуренцію.

У сезонні періоди Україна може запропонувати до 620000 місць для проживання, що перевищує чисельність популярних туристичних центрів, тобто в країні є реальні шанси для розвитку даного бізнесу. Необхідним кроком для цього є здійснення на регіональному та державному рівнях підтримки готельно-ресторанної індустрії [9, с. 3].

Щодо закладів харчування, то вони дедалі більше поширюються на території України, адже збільшується попит на якісне проведення відпочинку та харчування. Застосовуються найсучасніші методики та технології управління та ведення ресторанної справи, які давно відійшли від традиційного бачення. А найбільшим успіхом користуються заклади, що належать до великих рестораних мереж.

До інших видів послуг, що поширюються на території України, є ринок реклами. Він продовжує успішно функціонувати, за винятком того, що ситуація в країні є нестабільною і рекламні компанії намагаються оптимізувати свої витрати [2, с. 272]. Отже, вони застосовують нестандартні та нові рекламні технології, які будуть дешевшими, але ефективніше впливатимуть на цільову аудиторію. Зокрема, дедалі популярнішою є інтернет-реклама. За аналізами Всеукраїнської рекламної коаліції, до кінця 2017 року її обсяги зростуть на 28-30% порівняно з попереднім роком. Менш значний, проте стабільний розвиток, належить решті видів рекламних послуг, окрім газетної. Недоліком ринку послуг стосовно реклами можна вважати лише проникнення неякісної реклами низького рівня, тобто потоки рекламних

послуг вимагають належного регулювання з боку держави.

Сьогодні вагому роль відіграє і ринок телекомунікаційних послуг, зокрема послуги мобільного зв'язку, які за короткий термін повинні бути інтегровані у світову систему зв'язку на рівноправній основі. Уже з 2009 року Україна мала провідні позиції в Європі щодо розвитку стільникових мереж [2, с. 273]. Таку ситуацію можна пояснити тим, що мобільні оператори надають особливі та інноваційні послуги, серед яких: доступні тарифи для зв'язку з іноземними операторами, мобільне телебачення, управління платіжними системами, доступ до Інтернету, 3G зв'язок тощо.

Проте 3G зв'язок, який зараз є найбільш потрібним для мобільних мереж, ще не повністю охопив територію України, тобто існують певні локації на території України, де ця послуга є недоступною. Але загальний аналіз ринку показує, що рівень українського мобільного зв'язку є достатньо високим та продовжує розвиватися.

У контексті глобалізації одним із перспективних напрямів стала інтернаціоналізація освіти та її спрямування на розвиток ефективного механізму у світовому освітньому просторі. Чимало країн реалізують експортний потенціал освітніх послуг, що призводить до розвитку економіки та отримання прибутків. Загалом ринок освітніх послуг включає навчальні заклади, різноманітні організації, що надають освітні послуги, а також фізичних і юридичних осіб, що функціонують у цій сфері.

Сучасний стан освітніх послуг в Україні характеризується тим, що з одного боку, розвиток відбувається за умов тривалого реформування, а з іншого – в умовах інтернаціоналізації на світовому ринку послуг. Наявність численних навчальних закладів, як державного, так і приватного типів, сприяла високому показнику рівня грамотності населення України, що складає 99,7% за показниками ООН в 2009 році. Показовим є не лише ступінь залучення до вищої освіти, але й продовження його позитивної динаміки. Україна належить до лідерів у сфері надання доступу та його розширення до послуг вищої освіти. Про сприятливе становище свідчить той факт, що Інститут статистики ЮНЕСКО визнав Україну одним із лідерів у галузі поширення вищої освіти [10, с. 244]. Щодо конкурентоспроможності, українська освіта має високу цінову привабливість для іноземних студентів.

Поряд із позитивними аспектами існують певні недоліки. За своїм конкурентним становищем система вищої освіти в Україні суттєво відрізняється від систем високорозвинених країн. Маючи достатній потенціал для збільшення конкурентоспроможності та суттєві передумови для становлення університетів та навчальних закладів високого рівня, для України існують певні бар'єри. Основними з них є неефективна модель управління освітнім сектором та відтік спеціалістів у галузі освіти закордон для постійного працевлаштування, а також нестача фінансових ресурсів. У зв'язку з цим, все частіше створюються

приватні освітні заклади, які акумулюють кошти для своєї діяльності.

Також негативним моментом є те, що вітчизняні дипломи не визнаються на міжнародному ринку і не є престижними. Тому дуже важливим зараз є здійснення перетворень та інновацій щодо наближення до вимог ринку та міжнародних стандартів.

Попри кризове становище, в Україні ринок послуг розвивається у специфічній сфері – фріланс та ІТ технології загалом. Така тенденція розпочалася у 2015 році і характерна для найбільших міст України – Києва, Львова, Харкова. Вона виражається в глобальному розвитку інформаційних технологій та широко застосовується на вітчизняному ринку. Серед послуг, що надаються, варто виділити web-розробки та програмування, розробку мобільних додатків, копірайт тощо.

Користуються значною популярністю і спеціалісти сфери ІТ, що сприяють створенню позитивного іміджу для України, співпрацюють з міжнародними компаніями, підвищуючи конкурентоспроможність національної економіки України. Завдяки цьому збільшується зайнятість населення, підвищується життєвий рівень, поширюється та розвивається використання ІТ, які можна вважати рушійною силою на сьогоднішній день.

Індустрія ІТ України сьогодні є третьою за обсягом експорту на рік (2 млрд доларів), а прогнози в цій сфері передбачають, що до 2020 року обсяг збільшиться до 7,7 млрд доларів на рік.

Високому рівню конкурентоспроможності заважає низьке залучення ІТ у веденні бізнесу та низьке використання державним сектором, а також міграція спеціалізованих фахівців через низьку систему мотивацій. Проаналізувавши великий потенціал України в сфері ІТ-послуг, можна зробити висновок, що за умови грамотної діяльності (залучення іноземного капіталу, стимулювання роботи на вітчизняний ринок, посилення комунікації з іноземними суб'єктами), держава може стати потужним гравцем на міжнародній арені з розвиненим ринком ІТ-послуг.

Отже, ринок послуг є достатньо важливим чинником, що впливає на рівень національного розвитку та визначає місце держави в міжнародному середовищі. Для більшості держав, зокрема і для України, він здатен створити сприятливі можливості для добробуту життя, конкурентоспроможності країни, підвищення економічного зростання тощо.

Висновки

Загалом ринок послуг України представлений провідними позиціями туристичних, рекламних, телекомунікаційних, освітніх, ІТ-послуг. Ці сфери є достатньо конкурентоспроможними за умови їх модернізації. Адже поряд із позитивними чинниками, такими як: рівень освіти, кваліфіковані працівники, якісне надання послуг, розвиток ІТ, існують негативні, що унеможливають стійкий розвиток економіки країни. Серед них варто зазначити: недосконале нормативне регулювання, застаріла матеріально-технічна база, недостатнє підпорядкування до мінливих

умов ринку, а також дуже низька система мотивацій, що призводить до міграції великого потоку спеціалістів практично з усіх сфер надання послуг. Подолання цих та інших проблем зможе дати великий поштовх для зміни ситуації в країні, підвищення добробуту та покращення іміджу держави на міжнародному рівні. Акцент на перспективних складових ринку послуг України дозволить створити підґрунтя для реалізації ефективного механізму вітчизняного ринку послуг.

Варто зауважити, що ринок послуг України має зростаючу тенденцію. Попри економічну кризу та інші негативні чинники, що характерні для економіки країни, держава зберігає стабільність з найменшими втратами у сферах готельно-ресторанних, телекомунікаційних, ІТ-сферах.

Тому для збереження існуючих позицій та суттєвого їх покращення варто здійснити такі кроки:

- раціонально використовувати сприятливе географічне положення та ресурсний потенціал країни для розвитку транспортної системи туризму;

- залучати додаткові інвестиції та іноземний капітал у розвиток передових сфер вітчизняного ринку послуг;

- оновлювати матеріально-технічну базу;

- націлювати свою діяльність на експорт туристичних, науково-дослідних, ІТ-послуг;

- гармонізація окремих стандартів з європейським зразком;

- створити сприятливі умови для працівників ринку послуг.

Реалізація цих та інших кроків, а також застосування стратегії переходу ринку послуг на інноваційно-інвестиційну модель сприятиме активізації практично всіх видів економічної діяльності, адже між ними спостерігається тісний взаємозв'язок та взаємозалежність. Така модель зможе реалізувати значні перспективи покращення професійного, інтелектуального, соціального життя в країні.

Література

1. Моргулець О.Б. Менеджмент у сфері послуг. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 383 с.
2. Чепурда Л.М. Оцінка сучасного стану і тенденцій розвитку ринку послуг України. *Бізнесінформ*. 2013. № 4. С. 270-273.
3. World Tourism Organization Programme «Vision 2020». URL: <http://sete.gr/files/Media/Ebook/110301Tourism%20Vision%202020%20Europe.pdf>
4. Тараненко І.В., Гермідер Л.Д., Колечкін І.В. Сегментування ринку туристичних послуг та визначення цільових сегментів. *Ефективна економіка*. 2016. № 7. С. 34-39.
5. Побережна І.А., Рябик Г.Є. Динаміка розвитку сфери послуг України. *Вісник Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*. 2016. № 7. С. 80-83.
6. Пугачевська К.Й. Сфера послуг в Україні: Особливості розвитку та стратегічні перспективи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2016. № 12. С. 52-55.
7. Танасійчук О. Туристичні тренди 2016 в Україні та світі. *УкрІнформ*. Київ. 2016. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/1981037-turistichnitrendi2016-v-ukraini-ta-sviti-poglad-z-berlinskoi-vistavki.html>
8. Косій Т.М. Сучасний стан розвитку готельного господарства України. *Індустрія гостинності в країнах Європи: Матеріали III міжнар. наук.-практ. конф.* 4-6 грудня. 2009 р. Сімферополь: ВіТроПринт, 2009. С. 152-154. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/kosij.htm
9. Медовой О. Пріоритетні напрямки на шляху розвитку ІТ-індустрії України. URL: <http://it-kharkiv.com/news-uk/prioritetni-napryamki-na-shlyaxu-rozvitkuitindustri%D1%97-ukra%D1%97ni>

References

1. Morhulets', O. B. (2012). *Menedzhment u sferi posluh. [Management in the field of services]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
2. Chepurda, L. M. (2013). Otsinka suchasnoho stanu i tendentsij rozvytku rynku posluh Ukrainy [Assessment of the current state and trends of the Ukrainian market development]. *Biznesinform - Biznesinform*, 4, 270-273 [in Ukrainian].
3. World Tourism Organization Programme «Vision 2020». Retrieved from <http://sete.gr/files/Media/Ebook/110301Tourism%20Vision%202020%20Europe.pdf> [in Ukrainian].
4. Taranenko, I. V., Hermider, L. D. & Kolehkin, I. V. (2016). Segmentuvannia rynku turystychnykh posluh ta vyznachennia tsil'ovykh segmentiv. [Segmentation of the market of tourist services and definition of target segments]. *Efektivna ekonomika - Effective economy*, 7, 34-39 [in Ukrainian].

5. Poberezhna, I. A., Riabyk, H. Ye. (2016). Dynamika rozvytku sfery posluh Ukrainy. [Dynamics of development of the sphere of services of Ukraine]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesia Honchara - Bulletin of the Dnipropetrovsk National University named after Oles Gonchar*, 7, 80-83 [in Ukrainian].
6. Puhachevs'ka, K. J. (2016). Sfera posluh v Ukraini: Osoblyvosti rozvytku ta stratehichni perspektyvy. [Services in Ukraine: Features of Development and Strategic Perspectives]. *Naukovyj visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu - Scientific Herald of the International Humanitarian University*, 12, 52-55 [in Ukrainian].
7. Tanasijchuk, O. (2016). Turystychni trendy 2016 v Ukraini ta sviti. [Tourist trends 2016 in Ukraine and in the world]. *UkrInform - UkrInform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/1981037-turisticnitrendi2016-v-ukraini-ta-sviti-poglad-z-berlinskoi-vistavki.html> [in Ukrainian].
8. Kosij, T. M. (2009). *Suchasnyj stan rozvytku hotel'noho hospodarstva Ukrainy Industriia hostynnosti v krainakh Yevropy [The current state of the hotel industry in Ukraine. Hospitality Industry in Europe]*. Materialy III mizhnar. nauk.-prakt. konf. 4-6 hrudnia. 2009 r - Materials of the III International. sci. pract. conf. 4-6 December. Simferopol': ViTroPrynt. Retrieved from http://tourlib.net/statti_ukr/kosij.htm [in Ukrainian].
9. Medovoj, O. Priorytetni napriamky na shliakhu rozvytku IT-industrii Ukrainy. [Priority directions on the way of development of IT-industry of Ukraine]. Retrieved from <http://it-kharkiv.com/news-uk/priorytetni-napriamki-na-shlyaxu-rozvitkuitindustri%D1%97-ukra%D1%97ni> [in Ukrainian].